

עדויות ארכיאולוגיות לשינויים דמוגרפיים בארץ-ישראל במאה ה-14 לפני הספירה

יצחק מייטליס

מכללת הרצוג, אלון שבות

מחקרי יהודה ושומרון קובץ עשירי – תשס"א
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

אחת הסוגיות הסבוכות במחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל היא תארוך סופה של תקופת הברונזה המאוחרת. הקשר בין הממצא הארכיאולוגי ובין תהליכי הכיבוש וההתנחלות, המתוארים בספרי יהושע ושופטים, הקנה לסוגייה זו חשיבות מעל ומעבר להיותה בעיה ארכיאולוגית מקצועית. מעטים מודעים לבעיית תארוך סופה של תקופת הברונזה הביניימית (2200–2000 לפני הספירה; מייטליס, תשנ"ח, 162–166) ולסוגיית תארוך סופה של תקופת הברונזה התיכונה (2000/1450–1550 לפני הספירה; מייטליס, תשנ"ח, 180–183). סוגיית סופה של תקופת הברונזה המאוחרת אינה שונה מהותית מבחינה ארכיאולוגית מן הסוגיות שהוזכרו לעיל. ייחודה בתוספת הממד התנ"כי על משמעויותיו הדתיות והלאומיות. מקובל, שהעדויות הארכיאולוגיות על קיצה של התקופה מלמדות, שתקופת הברונזה המאוחרת לא הסתיימה במסע מלחמה בודד, אלא בתהליך מתמשך. ואמנם, רק בסוף המאה ה-12 לפני הספירה הסתיימה תקופה זו סופית ברחבי הארץ כולה. עם זאת ניתן להוכיח, שבהר המרכזי הסתיימה תקופה זו שנים רבות לפני שהסתיימה במישור החוף ובשפלה (סיכום תמציתי של הנתונים אצל: מייטליס, תש"ס).

חיפוש ניצני התהליך, שהביא לחורבן תרבות הברונזה המאוחרת, מלמד, שראשיתו במאה ה-14 לפני הספירה. העדויות הארכיאולוגיות מצביעות על כך, שבמהלך המאה ה-14 לפני הספירה נפגעו יישובים רבים ברחבי הארץ, אך רובם התאושש לאחר מכן. כיוון שהמחקר הארכיאולוגי אינו יכול להבחין בין הקרמיקה המקומית מן המחצית השנייה של המאה ה-14 לפני הספירה ובין הקרמיקה של ראשית המאה ה-13 לפני הספירה ייתכן, שארכיאולוגים שונים יתארכו שכבות מסוימות בנות אותה תקופה באופן מעט שונה. להלן מובאים האתרים, שניתן לעמוד בהם על התהליך, שבסופו נעלמה התרבות של תקופת הברונזה.¹

1. במסגרת רשימה זו אסתפק בהפניה לערך המתאים ב"אנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל", תשנ"ב. באתרים, שנתונים חדשים התגלו בהם, צוינה הפניה נפרדת.

השפלה

לכיש: מקדש החפיר II חרב במאה ה־14 ומקדש החפיר III נבנה.
תל בטש: שכבה VII חרבה בשריפה ושכבה VI נבנתה.
תל מקנה: שכבה IX חרבה בשריפה ושכבה VIII נבנתה.
תל בית־שמש: שינויים במבנה העיר אובחנו במהלך המאה ה־14.
תל ירמות: היישוב (שכבה 6) נוסד בתקופת הברונזה המאוחרת 2 (המאה ה־14). שכבה 5 שייכת לסוף תקופת הברונזה המאוחרת (אין הגדרות מדויקות יותר במחקרו של דה־מירושדג'י, 1998).
גזר: נסיגה אובחנה במאה ה־13 לפני הספירה ושטחים VI-I נטשו. האתר נבנה מחדש בתכנית חדשה.
תל חליף: שכבה IX מתוארכת למאה ה־14 ושכבה VIII – למאה ה־13 לפני הספירה. קיים הבדל מהותי באופי שתי השכבות.
תל בית מירסים: אין תארוך ברור של חורבנות או שינויים, אך על פי אולברייט, שחפר במקום, היה האתר נטוש במאה ה־15 (ברונזה מאוחרת 1). שני שלבים אובחנו בין ייסוד האתר מחדש במאה ה־14 לפני הספירה ובין חורבנו במהלך המאה ה־13.

מישור החוף

אשדוד: שכבה XV שייכת למאה ה־14 ואילו שכבה XIV – למאה ה־13 לפני הספירה.
אפק: ארמון IV חדל להתקיים במאה ה־14 וארמון V נבנה.
תל מיכל: שכבה XV חדלה להתקיים במאה ה־14 לפני הספירה. היישוב התחדש בתקופת הברזל.

אזור הצפון

נצור: שכבה XIV חרבה במהלך המאה ה־14 ושכבה XIII נבנתה.
מגיזו: שכבה IX התקיימה עד אמצע המאה ה־14 שכבה VIII נבנתה לאחר מכן. לדעת אוסישקין יש לתארך את שכבה VIII לסוף המאה ה־14 לפני הספירה ולדעת פינקלשטיין – לאמצעיתה (על הוויכוח ביניהם: Finkelstein et al., 2000, 592–594).
תל קשיש: חורבן עקב שריפה במאה ה־14, שאחריה נבנה האתר מחדש.

אזור ההר המרכזי

שכס: שכבת חורבן במהלך המאה ה־14, שאחריה נבנה האתר מחדש.
שילה: האתר חדל להתקיים בראשית המאה ה־14 (פירוט להלן).
תל פרעה צפון: על פי כלי הייבוא הקיפריים נקבע, שהיישוב מן התקופה הכנענית המאוחרת התקיים עד סוף המאה ה־14 לפני הספירה.
בית־אל: חורבן במהלך המאה ה־14, שאחריה נבנה האתר מחדש.
חורבת רבז: ארבע שכבות יישוב מן המאות ה־14 וה־13.

בקעת הירדן

יריחו: היישוב חדל להתקיים בסוף המאה ה־14 לפני הספירה.

צפון הנגב

תל שרע: שכבה XI מתוארכת למאה ה-14 ושכבה X – למאה ה-13 לפני הספירה.

הממצאים המפורטים שלעיל מצביעים על-כך, שהמאה ה-14 לפני הספירה הייתה תקופה סוערת, שבמהלכה נפגעו אתרים רבים ברחבי הארץ כולה.

הגורמים לזעזועים במאה ה-14 לפני הספירה

השאלה הנשאלת היא מי גרם לחורבנות אלה? האם הממצא הארכיאולוגי יכול לרמוז על כך?

בהנחה ששינויים קיצוניים בצורת כלי החרס, המלווים בשינויים נוספים (כגון צורת יישוב, מנהגי קבורה ומנהגי אכילה), מבטאים גם שינויים אתניים-תרבותיים, אפשר להניח, שכאשר מזהים כלי חרס חדשים, השייכים לתקופה מסוימת, ומגלים כי כלי חרס אלה הפכו לכלי החרס העיקריים בתקופה שלאחר מכן (השונה מקודמתה באותם אלמנטים), משמע, שבשלב מסוים התקיימה חפיפה כרונולוגית בין התרבות הישנה לתרבות החדשה (קמפינסקי, תשמ"ה).

עדויות מהמאה ה-13 לפני הספירה

באתרים שונים נמצאו כלי חרס, האופייניים לתקופת הברזל I (קנקני שפת צווארון), בתוך מכלול של כלי חרס, האופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת, מהמאה ה-13 לפני הספירה: באפק שליד ראש-העין התגלה קנקן שפת צווארון יחד עם כלים כנעניים, המתוארכים למאה ה-13 לפני הספירה (Kochavi, 1981); בתל נאמי התגלה קנקן שפת צווארון ששימש לקבורה במאה ה-13 לפני הספירה (Artzy, 1990): ובמנחת שבמערב ירושלים נמצאו בשטח 1,000 קנקני שפת צווארון עם טביעות קנה על השפה (כמותם נמצאו באתרי תקופת הברזל I בשומרון), יחד עם כלים כנעניים וחרפושיות מצריות מהשושלת ה-19 (Edelstein et al., 1998). כן התגלו באתרים בהרי יהודה ושומרון, המתוארכים לתקופת הברזל I, כלים מיקניים וקיפריים, האופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת. האתרים שתופעה זו אובחנה בהם הם: הר עיבל, תל א-נצבה ובית-צור.

הר עיבל: האתר בהר עיבל נמנה עם האתרים הבולטים מתקופת הברזל I. מבלי להיכנס לוויכוח בדבר אופיו מקובל לראות בו אתר חד תקופתי מתקופת הברזל. בתוך מכלול חד תקופתי זה התגלו שני שברים של כלים מיקניים, שהוגדרו על-ידי החופר כלים מטיפוס Myc III B-C; קנקן דו חרוטי, שהיה נפוץ בעיקר במאה ה-14 לפני הספירה; ושתי חרפושיות, המתוארכות לימיו של רעמסס השני (Zertal, 1986/7).

תל אל-נצבה: באתר זה, המתוארך לתקופת הברזל, נמצאו כלים מתקופת הברונזה המאוחרת. מקקאון ציין, שבאתר התגלו שברי כלים קיפריים (McCown, 1947, 180), אך לצערנו אין הכלים נכללים בדו"ח הקרמי. עם זאת מוצגים בדו"ח הקרמי כלים מקומיים, האופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת, כגון פכית דליה (לוח 756:40), סיר בישול (לוח 979:46) וקערות מזוות (1163, 1156; Wampler, 1947, pl. 53).

בית-צור: בשטחי חפירה שונים בתוך מכלולים של כלים מתקופת הברזל I התגלו כלים מיקניים, כלים קיפריים, שברי כלים מקומיים וחרפושית של רעמסס השני. סלרס הדגיש, שבמקומות שנחפרו לא הייתה התיישבות בתקופת הברונזה המאוחרת, וכי הממצאים המאפיינים את המאה ה-13 לפני הספירה נמצאו בלוקוסים "ברזליים טובים" (Sellers, 1933, 33, fig. 26; 1968, 36).

הצטברות הנתונים שתוארו עד כה מצביעה בבירור על קיומה של קרמיקה חדשה, שהתרכה במאה ה-13 לפני הספירה בעיקר בהר המרכזי.

עדויות מהמאה ה-14 לפני הספירה

מנתונים ארכיאולוגיים שהתגלו לאחרונה ניתן להסיק, שאפשר להקדים את ראשית הופעת ההתיישבות החדשה למאה ה-14 לפני הספירה. עדויות מעניינות לכך נמצאו בשילה – מרכזו של עם ישראל בתקופת השופטים. אהרוני, קמפינסקי ופריץ שמו ליבם לכך, שבחפירות המשלחת הדנית בשילה התגלו כלים, השייכים לתקופת הברונזה המאוחרת, בתוך מכלולי כלים מתקופת הברזל (Aharoni et al., 1975). בשל כך טענו, שכלים אלה שייכים לשכבה מתקופת הברזל 1, ולכן יש לתארך את חדירת עם ישראל לאזור למאה ה-14 לפני הספירה. בחפירות שנערכו מאוחר יותר על-ידי משלחת חפירות מטעם אוניברסיטת בר-אילן בראשותו של י' פינקלשטיין נמצאו, לדעת החופר, מכלולים מתקופת הברונזה המאוחרת. אי לכך, טען פינקלשטיין, יש לשייך את הקרמיקה שהתגלתה באתר לתקופה נפרדת ושונה מתקופת הברונזה המאוחרת ואין לשייכה ליישוב מתקופת הברזל (פינקלשטיין, 1987, 197–198).²

על פי דו"ח החפירות של משלחת אוניברסיטת בר-אילן (Finkelstein, 1993) מרוכז הממצא מתקופת הברונזה המאוחרת בשטח D. כמות גדולה של שברי כלים מקומיים וכלי יבוא, שנקברו במקום בכונה יחד עם אפר ועצמות בעלי חיים, התגלתה בשטח זה. אך לא נמצאו באתר מבנים מתקופה זו. לדעת החופר היה בשילה מקדש, אך מקומו לא נמצא בשל הבנייה המאוחרת, המכסה את חלקו המרכזי של התל.

בדיקה מדוקדקת של פירוט הלוקוסים, שקרמיקה של כלי יבוא נמצאה בהם, מלמדת, שכשלושים מתוך כתשעים שברי כלים מיקניים וקיפריים שהתגלו באתר נמצאו בלוקוסים מעורבים או בלוקוסים ברורים מתקופת הברזל 1. כך בשטח D וכך גם בשטחים נוספים כגון שטח C ושטח J (Bunimovitz & Finkelstein, 1993). בהסתמך על ההנחה, שהחפירה נערכה בזהירות הראויה, יש להסיק, שבלוקוסים נקיים מכלים מתקופת הברזל נמצאו גם שברי כלים מיקניים וקיפריים, האופייניים למאה ה-14 לפני הספירה. גם חופרי המשלחת הדנית ציינו את דבר הימצאותם של שברי חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת יחד עם כלים מתקופת הברזל 1 (Buhl & Holmes-Nielsen, 1969, 34–35, 60). מבדיקת הנתונים הקרמיים, שהובאו על-ידי בונימוביץ, עולה תמונה מעניינת. הקרמיקה המקומית, שרובה נמצאה בשטח D, מתוארת כקרמיקה המשמרת מסורת של תקופת הברונזה התיכונה ומתוארכת לתקופת הברונזה המאוחרת 1, אך חלק מכלי הייבוא הקיפריים וכן הכלים המיקניים מאוחרים לה ומתוארכים לתקופת הברונזה המאוחרת 2 (המאה ה-14 לפני הספירה; Bunimovitz & Finkelstein, 1993, 129–136). גם טווח חייהם של כלי הייבוא, הנחשבים קדומים יותר, נמשך לתקופת הברונזה המאוחרת 2. לא נמצאו כלי יבוא, מובהקים של תקופת הברונזה המאוחרת 1 כמו כלים המכונים "כלים מחופים לבן I". משתמע מכך, שכלי הייבוא המיקניים והקיפריים מאוחרים לכלים המקומיים. לכן נראה, שכלי הייבוא שנמצאו באתר, בלוקוסים שקרמיקה מתקופת הברזל נמצאה בהם, שייכים לאותה תקופה, ויש להקדים את הופעת הקרמיקה מתקופת הברזל למאה ה-14 לפני הספירה. ניתן אמנם לטעון, שכלים מסוימים מתקופת הברונזה המאוחרת התגלגלו לשכבות מאוחרות יותר, אך החפירות בתל קירי שבצמק יזרעאל

2. פינקלשטיין טען, שדעתו של אהרוני התבססה על כך, שבחפירות המשלחת הדנית לא נמצאו באתר שכבה מתקופת הברונזה המאוחרת, ולכן חשב, שהכלים מתקופת הברונזה המאוחרת שייכים לשכבת התנחלות ישראלית. טיעון זה אינו מתקבל על הדעת כיוון שבחפירות של המשלחת הדנית נמצאו קיר, שהחופרים טענו כי הוא חומה מתקופת הברונזה המאוחרת. רק בחפירות של משלחת אוניברסיטת בר-אילן התברר, שהקיר הוא טרסה ביזנטית (פינקלשטיין, 1987, 197). נראה אם כן, שבעת כתיבת המאמר של אהרוני וחבריו מקובל היה, שבמקום נמצאה ארכיטקטורה מתקופת הברונזה המאוחרת. גם בחפירות של המשלחת מאוניברסיטת בר-אילן לא נמצאה שכבה של ממש מתקופת הברונזה המאוחרת.

מלמדות, שהימצאות כלי יבוא, המתוארכים למאה ה-14 לפני הספירה, בתוך לוקוסים מתקופת הברזל 1 אינה חריגה. בתל קירי לא נמצאה שכבת יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת, אך כלים מתקופת הברונזה המאוחרת, המתוארכים לסוף המאה ה-15 ולמחצית הראשונה של המאה ה-14, נמצאו בלוקוסים שונים בשכבות IX-VIII, המתוארכות לתקופת הברזל 1 (Ben-Tor & Portugali, 1984, 257-258).

חופרי תל קירי התלבטו כיצד להסביר תופעה זו, במיוחד כשמדובר גם בכלי מותרות כמו כלים מיקניים, בכלים קיפריים וכן בכלי אלבסטר ופיאנס. הם העלו שתי אפשרויות: האחת, ששרידיה הארכיטקטוניים של שכבת הברונזה המאוחרת נעלמו, והאחרת, שהכלים הובאו מאתר סמוך. אך בסיכום הדיון הודו, ש"קשה להציע הסבר משכנע לתופעה זו".

צירוף הנתונים מהר עיבל, מתל אל-נצבה ומבית-צור מלמד, שהנתונים משילה אינם חריגים. לאור החלוקה הכרונולוגית בין כלי הייבוא ובין הכלים המקומיים שבשילה ולאור העובדה, שבשלושה שטחי חפירה ברחבי האתר (בחפירות הדניות בבית A ובשטחים J, C ו-D) נמצאו כלים מיקניים וקיפריים בתוך מכלולי כלים מתקופת הברזל ולא בלוקוס בודד אחד, סביר להניח, שזוהי תופעה נפוצה. כיוון שבהר עיבל, בבית-צור, בתל אל-נצבה, בשילה ובתל קירי לא נמצאה ארכיטקטורה מתקופת הברונזה המאוחרת יש להניח, שהכלים הכנעניים מן המאות ה-14 וה-13 לפני הספירה שייכים ליישובים מתקופת הברזל 1.³ המסקנה המתבקשת היא, שראשית הופעתם של כלי החרס, האופייניים לתקופת הברזל, בהר המרכזי חלה כבר במאה ה-14 לפני הספירה.

הסבר זה מבהיר אולי תופעה מעניינת, שהתגלתה בחפירות בתל תענך. בחפירות אלה התברר, שהיישוב מתקופת הברונזה המאוחרת חרב במאה ה-15 לפני הספירה והתחדש רק בראשית תקופת הברזל 1. עם זאת ציינו החופרים, שכלים מיקניים, המתוארכים לתקופה המיקנית IIIA2 (המאה ה-14 לפני הספירה), התגלו באתר. החופרים לא הציעו הסבר לקיומה של קרמיקת יבוא במקום, שלשיטתם היה נטוש (גלוק, 1992). קבלת ההנחה, שכלי תקופת הברזל 1 הופיעו כבר במאה ה-14 לפני הספירה, מאפשרת להניח, שהכלים המיקניים שייכים לתקופת הברזל 1. ליש לציין, שאם מדובר בנוודים ללא מסורת קרמית,⁴ וכן שתהליך התיישבות וייצור כלים בעלי אפיון ייחודי נמשך זמן מסוים, אין השלב הראשון של ההתנחלות בא לידי ביטוי בממצא הארכיאולוגי (קמפינסקי, תשנ"ה).

סיכום

הנתונים שהובאו לעיל מצביעים על כך, שבמהלך המאה ה-14 לפני הספירה חלו זעזועים ברחבי הארץ, מהנגב ועד הגליל העליון. כאותה תקופה החלו להופיע כלי חרס בסגנון חדש, המאפיינים את תקופת הברזל 1, בעיקר באזור ההר המרכזי. נראה אם כן, שהחפיפה התרבותית בין תרבות תקופת הברונזה המאוחרת ובין תרבות תקופת הברזל 1 החלה כבר במאה ה-14 לפני הספירה. האם יש קשר בין הופעת הקרמיקה החדשה ובין הזעזועים והחורבנות שהתחוללו ברחבי הארץ? קשה לבטל אפשרות זו. בפרשנות ההיסטורית, הנובעת לדעתי מן הממצא החומרי, אעסוק, אי"ה, במסגרת אחרת.

3. אין לפסול את האפשרות, שהכלים המקומיים מתקופת הברונזה המאוחרת 1, שהתגלו בשילה, שייכים לפעילות קדומה לתקופת הברזל 1.

4. ראוי לציין, שלא ניתן לראות בקרמיקה ההררית של תקופת הברזל 1 קשר כלשהו עם קרמיקה מארצות שכנות, כפי שניתן לראות למשל בקרמיקה הפלשתית או בקרמיקה של ראשית תקופת הברונזה התיכונה. לקרמיקה ההררית יש קווי אפיון ייחודיים, המושפעים בעיקר מן הקרמיקה המקומית של תקופת הברונזה המאוחרת. יש בכך ראייה, שמדובר באוכלוסייה, שלא הייתה לה מסורת של ייצור חרס.

רשימת מקורות

- גלוק א"א, 1992;
 "תענד", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ' 1619–1619.
 דה-מירושדגיי פי, 1998;
 "תל-ירמות 1996", חדשות ארכיאולוגיות, קח, עמ' 151–154.
 מייטליס יי, תשנ"ח;
 הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מייטליס יי, תש"ס;
 "תרבות ההר מול תרבות המישור באלף השני לפני הספירה", בתוך: יי אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון-הקובץ התשיעי, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל, עמ' 17–25.
 פינקלשטיין יי, 1987;
 הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל-אביב.
 קמפינסקי א', תשמ"ה;
 החפיפה התרבותית בסוף תקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל", ארץ-ישראל, יח, עמ' 399–407.
 קמפינסקי א', תשנ"ה;
 "עד כמה כנענים היו הישראלים", ארכיאולוגיה, 4, עמ' 58–64.
- Aharoni Y., Fritz V. & Kempinski A., 1975;
 "Excavations at Tel Masos (Khirbet el-Mesha^{sh}) Preliminary Report on The Second Season, 1974", *Tel-Aviv*, 2, pp. 97–124.
- Artzy M., 1990;
 "Nami. Land and Sea Project, 1985–1988", *IEJ*, 40, pp. 73–76.
- Ben-Tor A. & Portugali Y., 1984;
Tell Qiri: A Village in Jezreel Valley, Report of the Archaeological Excavations 1975–1979, *Qedem*, 24.
- Buhl M.L. & Holms-Nielsen S., 1969;
Shiloh, Copenhagen.
- Bunimovitz S. & Finkelstein I., 1993;
 "Pottery", In: I. Finkelstein (ed.), *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, Tel Aviv, pp. 81–196.
- Edelstein G., Milevski I. & Aurant S., 1998;
 "Villages, Terraces and Stone Mounds", *Excavations at Manahat, Jerusalem, 1987–1989*, *IAA Reports*, no. 3.
- Finkelstein I. (ed.), 1993;
Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site, Tel Aviv.
- Finkelstein I., Ussishkin D. & Halpern B. (eds), 2000;
Megiddo III, The 1992–1996 Seasons, Tel-Aviv.
- Kochavi M., 1981;
 "The History and Archaeology of Apehek-Antipatris: A Biblical City in the Sharon Plain", *BA*, 44, pp. 75–86.
- McCown C.C., 1947;
Tell en-Nasbeh I, Archaeological and Historical Results, Berkely and New Haven.

Sellers O.R., 1933;

The Citadel of Beth-Zur, Philadelphia.

Sellers O.R., 1968;

The 1957 Excavations at Beth-Zur (AASOR, 38), New Haven.

Wampler J.C., 1947;

Tell en-Nasbeh II, The Pottery, Berkely and New Haven.

Zertal A., 1986/7;

"An Early Iron Age Cultic Site on Mount Ebal", *Tel Aviv*, 13–14, pp. 105–165.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il